

Esimene maailmasõda ja Eesti

Esimene maailmasõda ja Eesti. Koostanud Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 22 (29)). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2014. 415 lk.

Ajalool kui erineva tiheduse ja tähendusega sündmuste jadal on omadus teataval ajahetkel lõpule viia ja vormistada eelnevalt pikema aja jooksul küpsenud protsessid. Üks niisugune oli 20. sajandi teise aastakümne lõpp. Mitmed ajaloolased on hakanud seda viimasel ajal pidama koguni eelmise nn. *pika 19. sajandi* lõpuks. Alles seejärel olevat alanud lühike 20. sajand. Lühike ka seepärast, et ajastu põhiprotsesside seisukohalt võivat seda lõppenuks lugeda juba aastakümne enne 21. sajandi saabumist. Niisiis, eriline üleminekuage 1914–1920, eriti aastad 1917–1918, mida on peetud ka üleminekuajaks vanast hea ja mugava elukorraga Euroopa sajandist kiireneva elutempo ja globaalsete katastroofidega maailmasajandiks. Meie rahvale oli 1914. aastal maailmasõja puhkemisega alanud aeg erilise tähendusega, sest tänu selle käigus toimunud muutustele avanes kaotuste kõrval võimalus pääseda kokku variseva Vene impeeriumi alt ja jõuda esimest korda iseseisva rahvusriigini, milleks oli meid ette valmistanud too pikk 19. sajand.

On paradoksaalne, et murranguline, kuid järgnevate sündmuste varjujäämisel „unustatud sõjaks“ saanud Esimene maailmasõda tõusis meil Baltikumis alles nüüd, 100 aasta täitumisel hiigelheitluse algusest, esimest korda seda sündmust vääriva ühiskondliku tähelepanu ja ka ajaloolaste süvauuringute objektiks. Esimeseks tõsisemaks saavutuseks tärnanud tähelepanu laines on Ajalooarhiivi toimetiste sarjas ilmunud järjekordne artiklikogumik, mille on koostanud väsimatu Tõnu-Andrus Tannberg. Kogumiku juhatabki sisse tema sügavuti teemat avav saatesõna „Lisandusi suure ilmasõja kui „unustatud sõja“ tundmaõppimiseks“. Ta toob välja ka peapõhjuse, miks on Esimene maailmasõda meie senises ajalookirjanduses

unustatud – 1918. aasta novembris lõppes küll „suur sõda“, kuid paljudes Ida- ja Kesk-Euroopa riikides toimunud nn. „jätkusõjad“, analoogsed meie Vabadussõjale, tõrjusid selle tagaplaanile. Seetõttu saigi Ajalooarhiivi toimetiste ilmasõjale pühendatud teemanumbri eesmärgiks osaliselt seda tühimikku meie ajalookirjanduses täita. Teos on mahukas, varustatud ka ingliskeelsete resümeeide ning paljude uudsete illustratsioonidega.

Sõja puhkemisel vallandunud sõjapalaviku üheks ilminguks, mis eriti mõjutas arenguid Baltikumis, oli hüsteerilise saksavastasuse vallapäästmine Vene keskvalitsuse poolt. Senine mõjuvõimas eliit – baltisakslased, keda Vene riik kahtlustama ja ebalojaalsuses süüdistama asus – kaotas ülikiiiresti oma privileegid ja positsiooni ning taandus ajalooareenil kõrvaltegelaste rolli. Sellele võtmeküsimusele on pühendatud kogumiku mahukaim ja allakirjutatu arvates ka uudseim uurimus Aadu Musta sulest „Privilegeeritud põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal“ (lk. 16–107), mis laiendatud kujul ilmus peatselt ka Olaf ja Marju Mertelsmanni tõlkes saksakeelse monograafiana Tartu Ülikooli Kirjastuse väljaandel, varustatud 66 foto, ulatusliku allikate ja kirjanduse nimestiku ning isikuregistriga.¹ Autor on suutnud teaduskäibesse tuua hulga uusi olulisi arhiiviallikaid, esijoones Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist. Tõdedes, et baltisakslaste maailmasõjaaegset saatust on nii Eesti kui ka naabermaade ajalookirjanduses üsna napilt käsitletud, seejuures Vene ajalookirjandust, iseloomustab läbi 20. sajandi suisa jõuline baltisakslaste „ajaloost väljakirjutamise“ püüdlus. Seda vaatamata asjaolule, et näiteks baltisakslastest sõjaväelaste teened Vene impeeriumi suurtes sõdades ning riigi piiride laiendamisel on võrratult suuremad, kui see viimase sajandi jooksul ja eriti Venemaal välja antud raamatute põhjal kipub näima. Muide, seda vajakajäämist on A. Must ise püüdnud jõuliselt likvideerida oma eelmises monograafias „Siber ja Eesti. Jalaraua kolin“ (2012), millele on peatselt oodata järgi.

Arhiivinduse professorina on A. Must meie parimaid arhiiviallikate, eriti välisarhiivides peituvate allikate tundjaid. Tähelepanuväärt on tema tõdemus, et Eesti arhiividest võib leida küll suurepäraseid kohalikke olusid ja sündmusi kajastavaid allikaid, kuid ainult nendega piirdumisel saaksime meie maa poliitilisest ajaloost

¹ A. Must. Von Privilegierten zu Gedächtneten. Die Repressalien gegenüber Deutschtbalten Honoratioren während des Ersten Weltkrieges. University of Tartu Press, 2014. 198 lk.

kallutatud ja ühekülgse, eelkõige omaaegsete ideoloogiliste müütide loojate kujundatud pildi. Eesti ajalooa seonduvad „suurt poliitikat“ käsitlevad allikad on aga valdavalt hoiul eri aegadel meie maad valitsenud riikide arhiivides. Et aga eriti Venemaa arhiivides leiduvate allikate väljaselgitamine ning nende teaduskäibesse toomine on üsna aeganõudev ja head heuristilist vaistu nõudev töö, siis on meie ajalookirjanduses tsaaririigi valitsuse tegevuse seletamisel paraku laialt levinud lihtsustatud ja umbisikuline käsitlemine. Kättesaadavatest allikatest ju ei selgu, et võimude otsuseid mõjutasid mitmesugused tegurid ning eri ametkondade ja mõjurühmade huvid, mis üksteisest oluliselt lahksesid ja võisid olla ka lausa vastupidised.

Järgnevas käsitluses demonstreeribki A. Must erinevate allikate seostamist ja tõlgendamist meistrikooli tasemel, andes tollasest poliitikast probleeme tõstatades üpris uudse pildi. Esmalt asub ta hajutama seni repressioonide ümber valitsenud anonüümsust, jälgides, millised konkreetset ametikandjad sellega seotud olid ja kelle huve nad esindasid. Vaadeldes repressioonide ohvriks langenud isikute ühiskondlikku tausta ja positsiooni, püüab ta leida vastust küsimusele, millised objektiivsed muutused nende tegelaste kõrvaldamisega ühiskonnas tekkisid. Ka tõstab A. Must küsimuse, kas ja kui võrd olid sellised represseerimised sõjalisest, poliitilisest, moraalsest või õiguslikust aspektist üldse õigustatud.

Käsitledes esimesi sakslastevastaseid kampaaniaid, sealhulgas välismaalaste omandi konfiskeerimine, „nimesõda“ ja „hobusetüli“, asub ta karmimate repressioonide, nagu kümnete baltisaksa ühiskonnategelaste Siberisse saatmine, detailsemale analüüsimisele. Eriti uudne on käsitlus sellest, kes ja kus langetas otsuseid. Autor käsitleb ajakirjanduse ja sõjaväevõimude rolli, toob välja Vene siseministeeriumi arusaamise asjast, vaatleb luterlikule kirikule süüks pandavat, samuti eestlaste ja lätlaste suhtumist baltisakslaste represseerimisse. Tähelepanuta ei jää ka baltisakslaste käekäik sundsumisel Siberis ja pärast seda.

Kokkuvõtteks leiab A. Must, et üldriiklikust seisukohast olid baltisakslastevastased repressioonid põhjendamatud, õiguslikust aspektist vaadatuna aga ülekohtused Vene riigi lojaalsete alamate vastu. Lähtuti sõjaväevõimude poolt välja kuulutatud, ajakirjanduses võimendatud ja vene ametiasutustes üldiselt omaks võetud seisukohast, et baltisakslased on vaenlased ning sõda tuleb kasutada nende majandusliku ja poliitilise

mõjuvõimu murdmiseks. Baltisakslastel seevastu puudus võimalus end kaitsta. Eestlaste valdava osa suhtumine kaasmaalaste represseerimisse oli leige ning peamiselt isiku- ja juhtumipõhine. Subjektiivselt andis tunda vana vimm, aga ka kadedus, laim, kuulujutud, omakasu ning isiklike suhete võõraste kätega klaarimise püüded. Objektiivselt võetuna aga soodustasid baltisakslastevastased repressioonid oluliselt eestlaste ja lätlaste poliitilist emantsipeerumist, paranesid nende karjäärivõimalused kodumaal. Eriti mõjutas olukorda rüütelkondade tunduv nõrgenemine, mis avas tee eestlaste juhitud omavalitsuste edenemisele, millel oli väga oluline roll Eesti omariikluse ettevalmistamisel.

Eelneva artikliga haakub kenasti Toomas Karjahärm käsitlus eestlaste ja baltisakslaste omavahelistest suhetest. Artiklis „Eesti-saksa kompromiss 1915. aastal“ (lk. 108–131) annab T. Karjahärm ülevaate juba 1914. aasta lõpus ajakirjanduses alanud debatist eesti-saksa suhete seisuga ja perspektiivide üle ning näitab maaomavalitsusreformi kava kui kokkuleppeprojekti näitel, miks jäi eesti-saksa hilinenud kokkulepe realiseerimata. Kahe kogukonna vahelist ajaloolist leppimist ei toimunud, see nurjus baltisakslaste, eestlaste ja keskväimu vastastikuse umbusu ja erinevate taotluste tõttu.

Uudse vaatenurga analüüsima üht 1917. aasta arengute võtmeküsimust – 30. märtsi 1917. aasta määrust Eestimaa ajutise valitsemiskorra kohta – on leidnud Ago Pajur. Artiklis „Meie riigipoliitiliseks paleuseks on autonoomia“ (lk. 217–269) võtab ta üksikasjaliku vaatluse alla meie iseseisvumisprotsessi seni tagaplaanile jäänud algusaasi – autonoomiaidee sünni Tartu, Peterburi ja Tallinna eesti tegelaste ühistöö viljana ja vaatamata eesti enamlaste ja vene rahvuslaste vastuseisule, selle järgneva realiseerimise. Allikmaterjalide nappusest hoolimata neist kõike välja pigistades analüüsib ta Eesti juhtpoliitikute nõupidamist Tartus 11.–13. märtsil, Eesti omavalitsuse määruse projekti koostamist ja esitamist Ajutisele Valitsusele 18. märtsil, Peterburi eestlaste manifestatsiooni autonoomia toetuseks 26. märtsil ning Ajutise Valitsuse määrust Eestimaa valitsemiskorra kohta, millega Eesti ala ühendati ühtseks autonoomseks rahvuskubermanguks ja sündis uus poliitiline üksus – Eesti. Ehkki käesolevale teemale võiks lisailmet anda Vene arhiivides sisalduvate kesksete võimuorganite materjalid, joonistub A. Pajuri käsitluse veenev pilt sellest, kuidas Tartu nõupidamisel 11. märtsil omaks võetud riigipoliitilisest paleusest – Eesti autonoomia – arenes ligi neli

kuud väldanud poliitilises võitluses välja uus, kaugemale ulatuv ideaal – võrdõiguslik Eesti osariik Vene Föderatsioonis.

Olulisi poliitilisi arenguid käsitlevate artiklite kõrval vaatleb mitu uurimust ka otseselt sõjanduslikke küsimusi. Eesti ohvitseride teemal doktoriväitekirja kaitsnud Mati Kröönström rikastab käesolevat kogumikku artikliga „Vene armee Esimeses maailmasõjas. Alamehitatud staabid ja polgud“. (lk. 156–169) Selles analüüsib ta Vene armee strateegilist ja operatiivset juhtimist kõrgemate staapide tasandil eelkõige läbi kindralstaabi ohvitseride prisma, käsitledes vajakajäämisi staapide komplekteerimisel ja sõjalise hariduse süsteemis. Andes üldiste arengusuundade taustal ülevaate ka eesti rahvusest ohvitseride käekäigust, sedastab M. Kröönström, et suur osa 20. sajandi alguse haritud eesti meestest kandis Esimese maailmasõja ajal ohvitseriõlakuid, mis saadi tänu ohvitseride massilisele koolitamisele sõja ajal.

Johan Laidoneri tegevusele pühendunud Reigo Rosenthal jätkab selles kogumikus varem avaldatud uurimust Laidoneri teenistusest Vene armees aastail 1901–1918² käsitlusega tema tegevusest Nõukogude Venemaal 1918. aastal. (lk. 375–390) Pärast eesti rahvusväeosa-de laialisaatmist enamlaste poolt 1918. aasta algul ja järgnenud Saksa okupatsiooni Eestis Nõukogude Venemaale siirdunud Laidoner tegutses seal märtsist detsembrini Eesti Vabariigi Ajutise Valitsusega kontaktis olles aktiivselt eesti sõjaväelaste organiseerimisel ja oli ka valitsuse esindaja Soomes. Rosenthal võtab kokku, et Laidoneri Venemaal-viibimise kõige tähtsam tulemus oli ilmselt võimalus sõjaväelasepilguga põhjalikult tundma õppida Nõukogude Venemaa olusid, sealhulgas rasket majanduslikku olukorda, ühtlasi aga ka Punaarmee omadusi. Sellega sai ta tulevases vastases selgema pildi, mis puudus Eestisse jäänud sõjaväelastel, kes seetõttu kippusid Vabadussõja alguses vaenlast enamasti ülehindama.

Luuretegevuse ajaloo uurimisele pühendunud Ivo Juurvee, kes 2013. aastal kaitses doktoritöö riigisaladuse kaitsest Eesti Vabariigis 1918–1940,³ käsitleb kogumikus Venemaa raadioluure sünni Esimese maailmasõja aegses Eestis. (lk. 358–374) Üheks huvipakkuvaks isikuks selles tegevuses oli Haapsalu 1892. aastal sündinud sakslasest Vene laevastikuohvitser

Oswald Proffen, kes hiljem leidis rakendust ka Eesti Vabariigi julgeolekustruktuurides.

Viimasel ajal sõjakirjanduses omamoodi moeteemaks kujunenud nn. rohujuuretasandi küsimus sõjameeste mentaalsust kujundanud ja edasisele elule pitseri vajutanud sõjakogemusest on ajaloodoktorant Liisi Esse teemaks. Artiklis „Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?“ (lk. 132–155) annab ta esmalt ülevaate rahvusküsimusest Vene armees enne sõda ja selle ajal ning püüab eesti sõjameeste mälestuste ja kirjade põhjal kirjeldada nende hakkamasaamist sõjas, pöörates peatähelepanu rahvusliku ühtsuse, kamraadluse ja sõdimismotivatsiooni probleemidele. Eesti sõdureid mõjutasid kõige enam keerukad ja valdavalt teravad suhted venelastega ning eestlaste kehv olukord armees. Süveneva pahameelega olukorra üle kaasnes pettumine impeeriumis tervikuna, mis arenes tuliseks vastumeelsuseks kõige venepärase suhtes. Sõda nähti üha enam „Vene sõjana“, millesse eestlased olid paratamatult kistud. Samas püsis tugevana rahvustunne, igatsus eestlaste ja kõige eestipärase järele kasvav ning rahvusväeosa ja autonoomiaotlused olid selle loomulikuks jätkuks.

Koos oma juhendaja Aigi Rahi-Tammega kahasse kirjutatud artiklis „Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem“ (lk. 391–411) käsitleb L. Esse ka nelja maailmasõja veterani (Tõnu Talbak, Abel Pihu, Aleksander Haamer ja Oskar Nõmmela) sõjakogemust Nõukogude julgeolekuorganitega silmitsi seistes. Autorid toovad välja selle, kuidas uues kriitilises situatsioonis rakendati enesealahoipüüdes selliseid sõjas omandatud kogemusi nagu sisemine üleolekutunde ja eneseväärikuse säilitamine, laveerimisoskus, faktide moonutamine või eiramine, päritolu mahasalgamine jms.

Kolmanda temaatilise kontsentrini moodustavad kogumikus need artiklid, mis käsitlevad sõjaaegset tagalaelu. Meie teenekaim tööstusajaloo uurija Maie Pihlamägi käsitleb Eesti tööstust Esimese maailmasõja aastail (1914–1918) (lk. 170–199). Analüüsides Eesti tööstuse üleminekut rahuaegselt tootmiselt sõjaaegsele, keskendub ta seda protsessi juhtinud asutuste, 1915. aasta oktoobris moodustatud Tallinna Rajooni Tehaste Nõupidamise ning Tallinna ja Tartu Sõjatööstuskomiteede tegevu-

² Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 1 (7), 2011. Viimsi-Tallinn, 2011, lk. 308–344.

³ Selle baasil ilmus talt 2014. a. ka monograafia „Rääkimine kuld. Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940“. 2013. aastal pälvis Juurvee ka riikliku auhinna teaduse populariseerimise eest.

sele, eriti toorme, kütuse ning tööjõu nappusest tulenenud probleemide lahendamisel. Uudsema osa artiklist moodustab ülevaade tööstuse ühe osa evakueerimisest ja allesjäänud osa ellujäämisponnistustest 1917.–1918. aasta keerukas olukorras.

Seni käsitlemata teema „Võitlus toidu hinna tõusuga Eestis 1914. aastast 1917. aasta kevadeni“ on üles võtnud Kersti Lust (lk. 200–216). Ta annab ülevaade toidulusajadega tegelenud asutustest ning nende poolt hinnatõusu ohjeldamiseks rakendatud meetmetest (piirhindade ja väljaveokeeldude kehtestamine, toiduainete varumine, müügikoguste normeerimine, aga ka karistused). Nagu ta kokkuvõtteks nendib, olid toidu hinna tõusu tõkestamise meetmed Sise-Venemaal ja Eestis üldiselt sarnased, kuid siin ei püütud erinevalt Vene aladest kaupmehi esmatarbekaupadega varustamise ahelast välja tõrjuda, vaid toetuti ka ise varumisel erakapitalile, võitlus spekulantidega ei kütnud üles kirgi ega leidnud siin aset ka tõsisemaid toidulusraskusi. Sõjaajavajadustele mittevastav transpordivõrk, toidulusorganite rakendatud meetmete vähene omavaheline koordineeritus, samuti sisekubermangudes lakkav haldussuutmatuse kahandasid hinnatõusuga peetud võitluse tõhusust.

Linnaelanike argipäeva viib meid Lea Teedemaa põhjalik uurimus Tartust Esimese maailmasõja ajal (lk. 270–356). Lugeja ette kerkib pilt sellest, kuidas tartlastel tuli kohaneda sõjaseisukorrast tingitud piirangutega toiduainete, tarbekaupade, kütte ja valgustuse, aga ka avaliku igapäevaelu vallas, kuidas suurenes tööpuudus ja kasvas elukallidus. Seda kõike vaatleb ta kahes ajalises lõikes – sõja algupoole (aastad 1914–1916) ja lõpupoole (1917–1918) olustikus, mil linnavalitsuse kõrval tegutsesid mitmed eriasutused. Jääb nõustuda kogumiku koostajaga, et L. Teedema mahuka artikli näol on tegemist esimese süvitsimineva käsitlusega Eesti sõjaaegsest linnaelust, ehkki veel mitmed linnaelu tahud, nagu haridus ja kultuurielu, ühistute ja seltside tegevus, hoolekanne ja heategevus, ka põgenike problemaatika, vajavad palju põhjalikumat valgustamist.

Kogumik muudab Esimese maailmasõja ajastu meile palju hoomatavamaks, kui see seni meie ajaloopildis on olnud. Samas sunnib see meid ka küsima selgitust veel paljude ajahämus

olevate eluvaldkondade kohta, eriti militaar- ja tsiviilelu kokkupuutekohtades. Ajaloouurijatele jaguks rohkesti teemasid, olgu selleks näiteks Tallinna merekindluse rajamisega kaasnenud, uute suhtevõrgustike (nagu Põhja-Balti Ajutine Komitee sõjapõgenejate ja sõja läbi kannatanute toetamiseks ja Ülevenemaalise Linnadeliidu Eestimaa Komitee) tegevus, tagalaelu linnades (sh. eriti Tallinna linnavalitsuse tegevus), alevites ja maal, sõjapõgenikud, Punase Risti tegevus jpm.

Tänuväärse juhtrolli Esimese maailmasõja ajaloo uurimisel on võtnud Riigiarhiivi Ajalooarhiiv akadeemik Tõnu-Andrus Tannbergi eestvedamisel, olles lisaks käesolevale kogumikule juba üllitanud ka mitu mahukat allikmaterjalide kogumikku,⁴ koostanud mitu näitust, algatanud arhiivindusliku ühisloomeprojekti „Eestlased Esimeses maailmasõjas“ ning alustanud ka uue uurimustekogumiku koostamist. Loodetavasti kestab Esimese maailmasõja ajaloo uurimine vähemalt nii pikalt kui see sõda ise.

Tiit Rosenberg

Tiit Rosenberg

(1946), ajalookandidaat,
Eesti ajaloo professor, Tartu Ülikool,
Ülikooli 18, 50090 Tartu,
tiit.rosenberg@ut.ee

⁴ Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koostanud T. Tannberg, toim. A. Lepp ja H. Tammann. Rahvusarhiiv. Tartu, 2015. 908 lk.; Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal. Läbi elatud juhtumised mälestuseks kirja pannud Kustas Viitmann. Koost. A. Seen. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 8). Rahvusarhiiv, Tartu, 2015. 248 lk.